

UOT 81 (091): 81(092)

QƏNİRƏ ƏSGƏROVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti
asgerovaganira@ gmail.com

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ BƏZİ QAMMATİK ARXAİZMLƏR HAQQINDA

Məqalədə müasir dilimiz üçün arxaikləşmiş qrammatik vahidlər araşdırılmışdır. Bu qrammatik vahidlərin tədqiqi bir tərəfdən müasir ədəbi-bədii dilin inkişaf tarixinin tam öyrənilməsinə kömək edir, ikinci tərəfdən milli ədəbi dilə qədərki dövrdə ədəbi dilimizin səciyyəvi xüsusiyyətlərini geniş şəkildə şərh etməyə imkan yaradır, digər tərəfdən ədəbi dilimizin qədim və orta dövrünə məxsus bədii üslubun formalaşmasında müəyyən rol oynamış qaynaqları aşkar etmək üçün əhəmiyyətli rol oynayır. Məqalədə feilin əmr şəklinin arxaikləşmiş şəkilçiləri, -iban feili bağlama və digər arxaik şəkilçilər incələnməmişdir.

Açar sözlər: arxaik vahidlər, qrammatik arxaizmlər, -iban şəkilçisi, gər bağlayıcısı, -adur² indiki zaman şəkilçisi

Köhnəlmə dilin təbii proseslərindən biridir. Bu baxımdan, dilimizin müxtəlif mərhələlərində arxaikləşmə hadisəsi ilə bağlı bir sıra faktları müşahidə etmək olar. Köhnəlmə dilin yalnız bir istiqamətinə aid olmur, o, dilin müxtəlif yaruslarını əhatə edə bilər. Bu mənada, fonetik, leksik və qrammatik arxaizmləri qeyd etmək olar.

Müasir Azərbaycan dili üçün bir sıra arxaikləşmiş qrammatik formalara rast gəlirik. Həmin qrammatik arxaizmlərin öyrənilməsi bir neçə cəhətdən əhəmiyyətlidir, xüsusilə həmin dövrün dil xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Türk dillərinin tarixində feil kateqoriyası bütün dövrlər üzrə zənginləşmə və cilalanma prosesi keçirmişdir. Azərbaycan dilinin tarixində də feillər məhz bu cəhətdən diqqəti cəlb edir. Bu nitq hissəsi milli ədəbi dil dövrünə qədər bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətləri özündə əks etdirir.

Müasir ədəbi dilimizdə feilin vacib şəkli *-malı*, *-məli* şəkilçiləri ilə ifadə olunur. Bu şəkilçi ilə ifadə olunan feil formasına əsasən, Azərbaycan dilinin XVI əsrdən sonrakı yazılı abidələrinin dilində rast gəlirik. Klassik ədəbi dildə feilin vacib şəkli morfoloji-sintaktik üsulla ifadə olunmuşdur, yəni dər+gərək. Məsələn, xalqımızın “ana kitabı” olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında vacib şəklinin məsdər və “gərək” sözünün iştirakı ilə formalaşmasına aid faktlarla qartışılışırıq:

Ya nece eyləmək gərək, Çün böylə oldı, həman imdi durmaq gərək, bəg

Məqalə tarixçəsi:

Göndərilib: 08.02.2019, qəbul edilib: 04.03.2019

oğlı (9, 52), Boyu uzun Burla xatunu götürüb, sağraq sürdürmək gərək! (9,44)

Araşdırmalar göstərir ki, belə faktlar təkcə qədim dövr üçün səciyyəvi deyil, onlara ədəbi dilimizin orta dövründə İ.Nəsimi və Ş.İ.Xətayinin dilində də rast gəlirik:

Nə gənci nahandan oldu zahir
Aşiq olan müddəinin minnətin *çəkmək gərək* (8,50)
Neçə kərrə demədimmi, gözləri ahu sana,
Bivəfaliq etməmək gərək canım sana (4, 41)

Maraqlıdır ki, felin vacib şəklinin sintaktik yolla düzəlməsi ilə əlaqəli materiallar ədəbi dilimizin yeni dövrünə aid olan M.P.Vaqif yaradıcılığında da müşahidə olunur:

Qoşa vəsmə, gözə sürmə yaxanda
Canım eşq oduna *qalanmaq gərək* (7,132)

Feilin əmr şəklinin şəxsə görə ifadəsində bəzi şəkli əlamətlər olmuşdur ki, müasir dilimizdə bu əlamətlər arxaikləşmişdir. I şəxsin təkində bir neçə forma işlənməsi müəyyənləşdirilmişdir. -ım⁴, ayım², ayım, -əyim şəkilçilərindən istifadə olunmuşdur. -ayın, -əyin şəkilçiləri I şəxsin cəmini də ifadə edə bilmişdir.

Ana, mən də varayın mı, nə dersən –(9,146)
-Mən də verəyim cəzayi-karın
Məcnun çanağın uşatdı Leyli (4, 273)

H.Mirzəzadə bu şəkilçinin tərkib hissələrini ayıraraq göstərirdi ki, -a,-ə istək məzmunu bildiren əlamət,-y bitişdirici samit,-im isə I şəxsin şəkilçisidir (1,140).

I şəxsin cəmində isə -avuz,-əvüz,-alım,-əlim şəkilçiləri işlənmişdir.

Biz anı eşq ərinə saymazuz ki,
Bu yola can ilə ya cana gəldi (10,)326.

XVIII əsrədək işlənən-*ayım*, -*əyim* forması bu dövrdən etibarən ədəbi dildə sabitləşə bilməyərək işlənmə dairəsi daralmışdır. Lakin XX yüzilin ikinci yarısına qədər o, dilimizi tamamilə tərk etməmişdir. Həmin əsrin əvvəlində “Füyuzat” jurnalının dilində, 1930-cu illərdə isə M.Müşfiqin poeziyasında əmr şəklinin arxaik variantı ilə qarşılaşmaq mümkündür:

Çıxalım Buzovnadən kiçik qayalıqlara,
Seyr edəlim bir ara .

Bu gün Cənub dialektində, Naxçıvan xalq danışığında “gələyin”, “gədəyin” kimi bir sıra feillərdə şəkilçinin arxaik variantı işlənir. Maraqlıdır ki, son dövrün mahnılarının birində felin əmr şəklinin klassik forması qorunub saxlanılır. “Bu gün şən bayramdır ellərin” adlı uşaq nəğməsinin mətnində aşağıdakı misralar diqqəti cəlb edir:

Çalağın, oynayağın, dostlarım,
Çöllərdən gül yığağın, dostlarım.

XVIII əsrin ortalarına qədər bir qayda olaraq, əmr formasının ikinci şəxsin təkində -gil, -ğıl, XVII əsrin ikinci yarısından sonra -gilən,-ginən şəkilçiləri işlənmişdir.

Gəlgil muştaq olmuşam şrin ləbin gül qəndinə,
Gəlgil ləbin qəndin ilət,gül anların gülqəndinə (6,48)

Bu şəkilçilərə XX əsr şair və yazıçıların əsərlərində də təsadüf edirik. H.Cavidin əsərlərində bu fakt şeirə bir obrazlılıq gətirmişdir

-ginən şəkilçisi müasir dialekt və şivələrimizdə xüsusilə Şərqi qrupu, Muğan qrupu, Naxçıvan şivələrində geniş şəkildə gözə çarpır:

Görginən ki, samannığa basdırdığım armud qalıp.(3,298)

Felin əmr şəkli analitik üsulla da yaranmışdır. $-a^2$ və i^4 şəkilçili feillərə *gör* feili artırmaqla düzələn forma bugünkü dilimiz üçün tamamilə arxaikləşmişdir:

Gözün qararmamış ikən bu ağacı *qoparı gör* (9,64).

Axirət *istəyə görgil*, mən müsəlman olmanam (6,175).

Başını *tob edə gör* canan yolunda

Ey Xətayi, özünü xak *edə gör* pak olasan (4,186).

Dərdin öldürür məni,ey növcavanım *gələ gör*,

Həsrətindən oda yandı, dili, imanım *gələ gör* (7,167).

Ədəbi dilimizin qədim və orta dövründə şifahi ədəbiyyatın və canlı danışq dilinin təsiri ilə feli xəbərlə cümlələrin inkarı bəzən $-ma$, $-mə$ şəkilçisi ilə deyil, “yox” sözünün köməyi ilə analitik yolla işlənmişdir. Belə cümlələr “Kitabi-Dədə Qorqud” üçün səciyyəvidir, lakin XIII-XV əsr poeziyamızda onun izlərinə rast gəlirik (2,209)

Oxımı kimsə yardığı yox, Kəndi əslim, kəndi köküm sığağım yox (9, 156)

Əgər cövrü cəfa qılsan və gər mehrü vəfa qılsan,

Yolunda dönməgim yox ki, həq binavü danadır (4,88)

Qeyd etmək lazımdır ki, “yox” sözündən feli xəbərlə cümlədə inkar məqsədilə istifadə Füzuliyə qədər davam edir.

Qədim türk yazılı abidələrindəki $-iban^4$ feili bağlama şəkilçisinin aktiv mövqeyi ilə qarşılaşırıq. XIX əsrə qədər dilimizdə işlənmiş,sonralar tədricən öz normativliyini itirmişdir.Məsələn:

Qalqubanı yerindən duru gələn iki qardaş bəbəğini öldürüb zəlil gəzən (9,162)

Bu şəkilçi digər klassik ədəbiyyat nümayəndələrinin də dilində işlənmişdir. Məsələn:

Kim, öldürübən həlak edələr,

Xəncərlə tənini çak edələr (4,273)

$-iban^4$ şəkilçisi $-ib^4$ şəkilçisinin semantik sinonimi kimi çıxış etdiyinə görə, XIX əsrdən etibarən Azərbaycan ədəbi dilindən çıxmış, dialekt və şivələrimizdə daşlaşaraq qalmışdır. $-iban^4$ şəkilçisi $-ib^4$ və $-an^2$ şəkilçilərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Onun mənşəyi haqqında H.Mirzəzadə yazır: “Bizcə, $-ub$, $-üb$ və $-uban$, $-übən$ feili bağlama şəkilçiləri arasında istər mənə və istərsə də vəzifə etibarilə olan fərq hələ orta əsrlərin dilində tamamilə aradan qalxmasa da, hər halda müəyyən qədər də incəlik olmuşdur. Çünki nəqli keçmiş zamanı feili bağlamadan fərqləndirmək üçün xüsusi bir morfoloji əlamətə dil özü ehtiyac hiss etmişdir. Bu fərq $-ub$, $-üb$ şəkilçisindən sonra gələn $-an$, $-əndə$ öz ifadəsini tapmışdır”(1,171).

$-uban$, $-übən$, $-iban$, $-ibən$ şəkilçisi müasir dialektlərimizdən Quba, Zaqatala, Qazax şivələrində işlənərkəddir. Müasir ədəbi dilimizdəki $-madan$, -

mədən feli bağlama şəkilçisi ədəbi nümunələrimizdə *-madın, -mədin* formasında işlənmişdir.

Bəqti-əcəl gəlürsə mələk can üçün mənə

Yüzünü *görmədin* ona canım xaçan derəm. (4,248)

XIV-XVI əsrlərin ədəbi dilində müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki *-dıqca*⁴ feli bağlama şəkilçisinin mənsubiyyət şəkilçiləri ilə çıxış edən variantına da rast gəlirik. Məsələn:

Rəqibimdən gəfalar *gördükümca*

Qılırmən bəd dualər dürlü-dürlü (4,126)

Ölüm vəqti gəldigində arı imandan ayırmasın, günahımızı adı görklü Məhəmməd Mustafaya bağışlasın, xanım hey (9,134)

Müasir dövrümüz üçün arxaikləşmiş qrammatik vahidlərdən biri də təsirlik hal şəkilçisidir. Maraqlıdır ki, bəzi hallarda samitlə bitən sözlər də təsirlik halda *-ni* şəkilçisi qəbul edir:

De məndən ana bu neçə söznü,

Dutmayə dəxi vüsalə göznü. (9,293)

Yüzümni xaki-ra qıluram asitaninə,

Ta kim, dəğə yüzümə səadətli daməni (4,199)

Əgər söz ikinci və üçüncü şəxsə məxsus mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edirsə, ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçili söz bəzən heç bir *ni-//ni-//nu-//nü-* deyil, yalnız *-n* şəkilçisi qəbul edir. Bu gün dialektlərimizdə özünü göstərir.

Sifətin dərəcələri də digər mənbələrdə olduğu kimi milli ədəbi dildən əvvəlki dövrü səciyyələndirən maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, müasir dilimizdə çox az, həm də daha çox şivələrdə işlənən raq-rək dərəcə şəkilçisi burada müasir dilimizdən fərqli olaraq sifətin çoxaltma dərəcəsinin morfoloji göstəricisi kimi çıxış edir. Məsələn:

Təala şənəhü əkbər, bu nə hüsnü-dilaradır

Camalın huridən yekrək, boyun tubadan əladır! (4,149)

Sifət düzəldən –nak alınma şəkilçi də müasir dilimiz üçün arxaikləşmişdir.

Getmə Xətayi çeşmidin, ey əksi-qəddi –yar,

Nəmnak yerdə bitməyə qarğı sənün kimi.

Bir sıra qrammatik vahidlər də müasir dilimiz üçün arxaikləşmişdir: Cılayın, gibi, birlə, vəli, netəkım, gərçi, uş, vəli, vəleykin, üstə, hərgiz, yüküş və s..

Çox mehrü *vəfa* umar idim yardım, amma

Bir cövri yüküş yarı cəfakarə yoluxdum (4,152)

Sən kimi aləmdə olmaz, gər olarsa, dilbərə

Bu gözi cadusifət, həm qaşları məkkar ola. (4,36)

Yolu gər daş ola, gər yay ola, gər oxü qılıç

Mürşidindən dönənin mə'nidə ismi laş ola. (4,36)

Müasir Azərbaycan dilindəki *ilə* qoşması müxtəlif fonetik və fono – morfoloji variantlarda işlədilmişdir. Bu qoşma bəzi mənbələrdə *ilən* Nəsiminin dilində isə *birlə* formasında işlənmişdir. Nəsiminin dilində vey nidası müasir dilimiz üçün arxaikləşmişdir.

Ey üzün “nəsrün-minəllah”, vey saçın “fəhün –qərib”,

Ey bəşər sürətli rəhman, vey mələsima həbib. (6,26.)

Beləliklə, araşdırmalar təsdiq edir ki, dildəki faktlar itmir, nə zamansa üzə çıxır. Bu mənada, qrammatik arxaizmlərin ədəbi dildəki aktiv mövqeyi azalsa da, onların müəyyən örnəklərinə çağdaş dialektlərimizdə rast gəlirik. Tarixi dil materialları müxtəlif zamanlarda ədəbi dilimizin xarakteri haqqında maraqlı məlumatlar verməkdə faydalıdır.

ƏDƏBİYYAT

- 1.H.Mirzəzadə.Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası B,1993
- 2.N.Xudiyev Azərbaycan ədəbi dil tarixi, B.2013
- 3.M.Şirəliyev.Azərbaycan dilinin dialektologiyası.B.,2007
- 4.Ş.İ.Xətayi .Əsərləri Bakı : 2005tayı .Əsərləri .B.2005
- 5.M.Füzuli .Seçilmiş əsərləri .,Bakı 2005
- 6.Nəsimi.Əsərləri ,Bakı: 2005
- 7.M.P.Vaqif .Seçilmiş əsərləri .Bakı: 2004
- 8.N.Kişvəri Əsərləri Bakı :2005
- 9.Kitabi-Dədə Qorqud dastanı (Tərtib edən :S.Əlizadə)Bakı,2004
- 10.Qazi Bürhanəddin .Seçilmiş əsərləri.Bakı: 2005

РЕЗЮМЕ

ГАНИРА АСКЕРОВА НЕКОТОРЫЕ ГРАММАТИЧЕСКИЕ АРХАИЗМЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

В статье рассмотрены грамматические единицы, ставшие архаизмами в нашем современном языке. Исследование данных грамматических единиц с одной стороны помогает полному изучению истории развития современного литературно-художественного языка, с другой — позволяет обстоятельно откомментировать специфические особенности нашего литературного языка до периода становления национально-литературного языка; с третьей — играет значительную роль в обнаружении источников, сыгравших определенную роль в формировании художественного стиля, относящегося к древним и средним периодам нашего литературного языка. В статье анализированы окончания повелительного наклонения архаического глагола — деепричастия-ибан и другие архаические окончания.

Ключевые слова: архаические единицы, грамматические архаизмы, окончания -ибан, союз гер, окончание настоящего времени адур.

SUMMARY

GANIRA ASGAROVA ABOUT SOME GRAMMATICAL ARCHAISMS IN AZERBAIJANI LANGUAGE

The article examines archaic grammatical units for our modern language. The study of these grammatical units, on the one hand, contributes to the full study of the history of modern literary and artistic language, and, on the other

hand, broadly interprets the characteristic features of our literary language before national literary language, and on the other hand plays a certain role to study the sources in the formation of artistic style of the ancient and middle ages of our literary language.

The article examines the suffixes of the imperative mood of the archaic verbs, as well as the –iban suffix of participle and other archaic suffixes.

Key Words: archaic units, grammatical archaisms, the –iban suffix, the conjunction ger, the present tense suffix –a- dur.

(Akademik Əbülfəz Amanoğlu Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

